

علم، ظن و عقیده

محمد تقی سهرابی فر

شناسنامه پژوهشی

عنوان تحقیق: علم، ظن و عقیده

پژوهشگر: دین پژوهی، گروه علمی: کلام

محقق: آقای محمد تقی سهرابی فر

ارزیابان علمی: آقایان حمیدرضا شاکرین و علیرضا قائمی نیا

موضوع اصلی: علم کلام

موضوع فرعی: مبانی و اصول علم کلام

مدت انجام تحقیق: سه سال

علم، ظن و عقیده

محمدتقی سهرابی‌فر

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۱ شماریان: ۱۵۰۰ نسخه

قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

مطبع: سیدایمان نوری نجفی

چاپ و صحافی: چاپخانه مجاب

سرشناسه: سهرابی‌فر، محمدتقی، ۱۳۴۵.

عنوان و نام پدیدآور: علم، ظن و عقیده / محمدتقی سهرابی‌فر.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.

مشخصات ظاهری: ۳۵۲ ص.

شابک: ۱ - ۹۹۴ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه

موضوع: کلام.

موضوع: ظن (اصول فقه).

موضوع: شناخت (فلسفه).

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ردمبندی کنگره: ۱۳۹۱ ع۸/س۲۰۳ BP

ردمبندی دیویی: ۲۹۷/۴

شماره کتابشناسی ملی: ۲۸۷۳۹۵۲

فروشگاه و نمایشگاه دائمی: تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۸

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۱۳
مقدمه.....	۱۷
بخش اول: کلیات.....	۲۳
فصل اول: معرفت.....	۲۵
گفتار اول: چیستی معرفت.....	۲۵
گفتار دوم: امکان معرفت.....	۲۷
۱. شکاکان و معرفت یقینی.....	۳۱
۲. امکان معرفت از نگاه اندیشمندان دینی.....	۳۶
۳. فریفته‌نشدن به نظریه امکان معرفت.....	۴۰
گفتار سوم: الگوهای امکان معرفت.....	۴۱
۱. الگوهای معرفت دینی در غرب و بررسی آنها.....	۴۲
۱-۱. الهیات طبیعی.....	۴۲
۱-۲. معرفت‌شناسی اصلاح‌شده (reformed epistemology).....	۴۳
۱-۳. باور دینی مصلحتی.....	۴۴
۱-۴. تجربه دینی.....	۴۶
۲. الگوهای معرفت دینی در حوزة مسلمانان.....	۴۷
۲-۱. الهیات کلامی.....	۴۹
۲-۲. الهیات فلسفی.....	۴۹

۲-۳. الهیات عرفانی.....	۵۰
فصل دوم: ظن و عقیده.....	۵۳
گفتار اول: چیستی ظن.....	۵۳
گفتار دوم: چیستی عقیده.....	۵۴
۱. لزوم علم در تحقق معنای عقیده.....	۵۶
۲. نسبت عقیده با ایمان.....	۵۷
گفتار سوم: اهمیت عقیده.....	۵۸
بخش دوم: معرفت و عقیده.....	۶۳
فصل اول: معرفت.....	۶۵
گفتار اول: معرفت یقینی.....	۶۵
۱. یقین منطقی.....	۶۵
۲. یقین روان‌شناختی.....	۷۰
۳. یقین موضوعی.....	۷۰
گفتار دوم: امکان معرفت یقینی در آموزه‌های دین.....	۷۳
۱. یکسان‌انگاری همه انسان‌ها.....	۷۳
۲. امکان دستیابی به یقین در همه گزاره‌های دینی.....	۷۵
گفتار سوم: معرفت ظنی.....	۸۱
۱. مقدمه.....	۸۲
۲. ثبوت و تحقق ظن حاصل از متون دینی.....	۸۲
۲-۱. ظن در مرحله صدور.....	۸۲
۲-۲. ظن در مرحله دلالت.....	۸۵
۲-۳. ظن در مرحله جهت صدور.....	۸۶
۲-۳-۱. تهیه.....	۸۶
۲-۳-۲. تفاوت‌گزاردن میان کارهای عادی و طبیعی معصوم (علیه السلام) از کارهای دیگر.....	۸۸
۲-۳-۳. جدا کردن میان اخبار تبلیغی و اخبار حکومتی و قضایی.....	۸۹
۲-۳-۴. جدا کردن اوامر مولوی از ارشادی.....	۹۱
۲-۳-۵. جدا کردن روایات پزشکی.....	۹۲
۲-۳-۶. جداسازی سخنان غیردینی از دینی.....	۹۳

گفتار چهارم: کاربردهای علم و ظن در معارف دین..... ۹۵

۱. کاربردهای گوناگون علم در مباحث دینی..... ۹۵

۱-۱. معنای علم و یقین در کلام اسلامی..... ۹۵

۱-۲. معنای یقین در عرفان اسلامی..... ۹۷

۲. معنا و مراد از علم و یقین در قرآن، حدیث، تفسیر، فقه..... ۱۰۳

۲-۱. علم در قرآن..... ۱۰۳

۲-۲. تلقی اصحاب تفسیر، حدیث و فقه از علم و شناخت..... ۱۰۷

۳. کاربردهای ظن در قرآن..... ۱۱۳

۳-۱. کاربردهای منفی..... ۱۱۳

۳-۲. کاربردهای مثبت..... ۱۱۷

۳-۳. امور اعتقادی..... ۱۲۰

۳-۴. امور اخلاقی..... ۱۲۱

گفتار پنجم: نقش انسان در باور..... ۱۲۲

۱. ملاحظات در نقش انسان در معرفت خود..... ۱۲۶

فصل دوم: عقیده..... ۱۳۱

گفتار اول: تفاوت امور اعتقادی با فقهی..... ۱۳۱

گفتار دوم: راه‌های تحصیل عقیده..... ۱۳۴

۱. تقلید در عقیده..... ۱۳۵

۱-۱. معنای تقلید..... ۱۳۵

۱-۲. آراء در عقیده تقلیدی..... ۱۳۸

۱-۳. نظریه برگزیده..... ۱۴۸

گفتار سوم: محدوده عقاید..... ۱۵۱

۱. گزاره‌های معتبر در فقه و غیرمعتبر در کلام..... ۱۵۷

۲. گزاره‌های غیرمعتبر در فقه و غیرمعتبر در کلام..... ۱۶۰

۳. گزاره‌های تاریخی..... ۱۶۳

گفتار چهارم: لزوم اعتقاد و محدوده آن..... ۱۶۵

۱. اعتقاد اجمالی..... ۱۶۷

۲. اعتقاد تفصیلی..... ۱۶۸

۲-۱. اسلام..... ۱۶۸

- ۲-۲. ایمان..... ۱۶۹
- ۲-۳. آنچه اعتقاد تفصیلی به آن به طور مطلق بر یک مسلمان لازم است.. ۱۷۰
۳. تغییر محدوده واجبات اعتقادی در اعصار گوناگون..... ۱۷۲
۴. علم تفصیلی در مباحث اصول دین..... ۱۷۳
- ۴-۱. نقد و بررسی..... ۱۷۵
- گفتار پنجم: درجات عقیده..... ۱۷۹
- بخش سوم: ابتدای عقیده بر معرفت یقینی..... ۱۸۳
- فصل اول: ادله و شواهد لزوم علم در اعتقادات..... ۱۸۷
- گفتار اول: ادله قرآنی لزوم علم در اعتقادات..... ۱۸۷
- گفتار دوم: ادله روایی لزوم علم در اعتقادات..... ۱۹۴
- گفتار سوم: ادله تحلیلی و عقلانی..... ۱۹۷
- گفتار چهارم: بررسی آرای دانشمندان اسلامی در مقدار اعتبار ظن در اعتقادات..... ۲۱۳
۱. آرای گذشتگان از عالمان امامیه درباره اعتبار نداشتن ظن..... ۲۱۵
- ۱-۱. شیخ مفید..... ۲۱۵
- ۱-۲. سید مرتضی..... ۲۱۶
- ۱-۳. شیخ طوسی..... ۲۱۷
- ۱-۴. ابن زهره..... ۲۱۸
- ۱-۵. ابن ادریس..... ۲۱۸
- ۱-۶. محقق حلی..... ۲۱۹
- ۱-۷. شهید ثانی..... ۲۱۹
- ۱-۸. علامه مجلسی..... ۲۲۰
- ۱-۹. مرحوم شبر..... ۲۲۰
- ۱-۱۰. شیخ انصاری..... ۲۲۰
- ۱-۱۱. میرزای قمی..... ۲۲۲
- ۱-۱۲. محقق نائینی..... ۲۲۲
- ۱-۱۳. شیخ ضیاءالدین عراقی..... ۲۲۲
۲. معاصران..... ۲۲۲
- ۲-۱. محقق خویی..... ۲۲۳
- ۲-۲. علامه طباطبائی..... ۲۲۹

- ۲۳۲..... ۲-۳. آیت‌الله میرزا جواد تهرانی.....
- ۲۳۲..... ۲-۴. آیت‌الله مصباح یزدی.....
- ۲۳۳..... ۳. بررسی آرای دانشمندان اهل سنت درباره مقدار اعتبار ظن در عقاید.....
- ۲۳۳..... ۳-۱. نگاه کلامی و عقلی.....
- ۲۳۳..... ۳-۱-۱. قاضی عبدالجبار المعتزلی.....
- ۲۳۳..... ۳-۱-۲. غزالی.....
- ۲۳۴..... ۳-۱-۳. فخر رازی.....
- ۲۳۴..... ۳-۱-۴. بزودی.....
- ۲۳۵..... ۳-۱-۵. استنوی.....
- ۲۳۵..... ۳-۱-۶. ابن برهان.....
- ۲۳۵..... ۳-۱-۷. سقندی.....
- ۲۳۶..... ۳-۱-۸. ابوالوید ماجی.....
- ۲۳۶..... ۳-۱-۹. محمد عبده.....
- ۲۳۶..... ۳-۱-۱۰. شیخ شلتوت.....
- ۲۳۷..... ۳-۱-۱۱. سید قطب.....
- ۲۳۷..... ۳-۱-۱۲. محمد غزالی.....
- ۲۳۷..... ۳-۲. نگاه فقهی، تکلیفی.....
- ۲۳۷..... ۳-۲-۱. ابن بطلال (ت ۴۴۴ هـ).....
- ۲۳۸..... ۳-۲-۲. ابن حزم اندلسی (ت ۴۵۷ هـ).....
- ۲۳۸..... ۳-۲-۳. خطیب البغدادی (ت ۴۶۳ هـ).....
- ۲۳۸..... ۳-۲-۴. ابن عبدالبر (ت ۴۶۳ هـ).....
- ۲۳۸..... ۳-۲-۵. ابن دحیه.....
- ۲۳۹..... گفتار پنجم: علت تمسک به خبر واحد در اعتقادات.....
- ۲۴۸..... ۱. چگونگی تعامل با ظن‌ها.....
- ۲۵۱..... فصل دوم: علم لازم و حجیت آن.....
- ۲۵۱..... گفتار اول: علم لازم.....
- ۲۵۵..... ۱. نظر برگزیده.....
- ۲۵۶..... ۱-۱. علم لازم برای افراد و احاد متدینین.....
- ۲۵۸..... ۱-۲. علم لازم برای جامعه مسلمانان و یا شیعیان.....
- ۲۵۹..... گفتار دوم: حجیت علم.....

۱. معنای حجیت..... ۲۵۹
۲. حکم به وجوب تبعیت از قطع عقلی است..... ۲۶۵
۳. تفاوت حجیت برخی ظنون با حجیت علم..... ۲۶۶
- گفتار سوم: علم حاصل برای پیروان دیگر مذاهب و ادیان..... ۲۶۸
۱. راهکارهایی در برابر علم دگراندیشان اعتقادی..... ۲۶۸
- ۱-۱. قائل شدن به نظریه تصویب در اعتقادات..... ۲۶۸
- ۱-۲. نادیده گرفتن علم در معنای اعتقاد و ایمان..... ۲۶۹
- ۱-۳. احتمال حقانیت دیگر مذاهب..... ۲۷۰
- ۱-۴. معذور بودن قاصران..... ۲۷۰
- ۱-۴-۱. بررسی نظریه معذوریت در علم صاحبان ادیان و مذاهب..... ۲۷۳
- گفتار چهارم: صدق در گزاره‌های اعتقادی..... ۲۷۶
- گفتار پنجم: راه‌های احتمالی کشف صدق..... ۲۷۸
۱. پشتیبانی یقین منطقی..... ۲۷۸
۲. انسجام و هماهنگی در میان صاحب‌نظران..... ۲۷۹
۳. انسجام و هماهنگی در میان باورها..... ۲۸۰
۴. علم حضوری، فطرت..... ۲۸۱
۵. احتمالات منجر به یقین..... ۲۸۵
۶. نظر برگزیده..... ۲۹۰
- ۶-۱. شاخص‌های حقیقت‌یابی در متعلق‌شناسی..... ۲۹۱
- ۶-۱-۱. هماهنگی با اکثریت..... ۲۹۱
- ۶-۱-۲. هماهنگی با عقاید پیشی و نزدیک‌تر به واقع..... ۲۹۲
- ۶-۱-۳. درجه احتمال بیشتر..... ۲۹۲
- ۶-۱-۴. ترجیح یقینی در محتمل مهم‌تر..... ۲۹۲
- ۶-۱-۵. منبع موثق‌تر از حیث دلالت، سند وجه صدور و..... ۲۹۳
- بخش چهارم: منابع و موانع معرفتی عقیده..... ۲۹۵
- فصل اول: ابزار، زمینه‌ها و منابع معرفت..... ۲۹۷
- مقدمه..... ۲۹۷
- گفتار اول: ابزار معرفت..... ۲۹۸
۱. حس..... ۲۹۸

۲۹۹.....	۲. عقل.....
۳۰۴.....	۳. شهود.....
۳۰۵.....	۴. تجربه.....
۳۰۶.....	گفتار دوم: منابع معرفت.....
۳۰۶.....	۱. وحی.....
۳۰۷.....	۲. حدیث.....
۳۰۸.....	۳. عقل.....
۳۰۸.....	گفتار سوم: زمینه‌های معرفت.....
۳۰۸.....	۱. تاریخ.....
۳۰۹.....	۲. فطرت.....
۳۰۹.....	۳. تقوی و تزکیه.....
۳۱۵.....	گفتار چهارم: حجاب معرفت.....
۳۱۵.....	۱. حجاب‌های ظلمانی.....
۳۱۶.....	۲. حجاب نورانی.....
۳۲۱.....	کتابنامه.....
۳۳۷.....	فهرست آیات و روایات.....
۳۴۱.....	نمایه اعلام.....
۳۵۱.....	نمایه موضوعی.....

پیشگفتار

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و استقرار نظامی بر اساس بینش‌ها و ارزش‌های توحیدی-ولایی عامل پیدایی جهانی و احیای تفکر دینی شد؛ تفکری جامع و کامل که امیدزا، حیاتبخش و حرکت‌آفرین در عرصه حیات انسان معاصر بود.

تجدید حیات اندیشه و حیانی و ارزش‌های معنوی از سویی موجب خودآگاهی و خودباوری ملت‌های مسلمان و بازیابی کرامت و عزت و اقتدار اسلامی-انسانی و احیای روح ستم‌ستیزی آنان گشت و از دیگر سو موجب برملا گشتن سست‌پایگی مکتب‌ها و مسلک‌های ماتریالیستی، لیبرالیستی، سکولاریستی و نظام‌های مبتنی بر آنها گردید.

بایستگی تحقیق دقیق، جامع و روشمند در خصوص زیرساخت‌های اندیشه و معرفت اسلامی و نظامات اجتماعی مرتبط با آن، همچنین ضرورت پرداخت علمی و نوآموزانه نیازهای فکری-معرفتی و پاسخگویی به پرسش‌ها و شبهات جدید و عصری، لزوم آسیب‌شناسی در ساحت فرهنگ و باورداشت‌های دینی را به‌منظور تبیین آموزه‌ها و گزاره‌های اصیل دینی و دفاع عقلانی از آنها، زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تغذیه و تعمیق معرفت ناب اسلامی جامعه علمی و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی-پژوهشی و آموزشی کارآمد را بدیهی و فرض می‌نمود.

به این منظور، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، که نهادی علمی است، در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در قالب پنج پژوهشکده: «حکمت اسلامی»، «دین پژوهی»، «نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی»، «دانشنامه‌نگاری دینی» و مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده دین پژوهی با توجه به رسالت عظیمی که در ساحت تبیین، تحکیم و دفاع عالمانه و عقلانی، کشف منطق فهم و معرفت دینی، حضور بالفعل علمی در مواجهه با جریان‌های رقیب و معارض و تقویت و توسعه معرفتی جریان‌های همسو و هم‌ساز آنها در ساحت اندیشه و انگیزه اسلامی دارد، مشتمل بر گروه‌های علمی «قرآن پژوهی»، «کلام» و «منطق فهم دین» است و در جهت تحقق اهداف ذیل تلاش می‌کند:

۱. بازپژوهی و بازپیرایی حکمت، کلام و معارف اسلامی؛
 ۲. تبیین و سامان دهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
 ۳. ایجاد بستر مناسب برای تعیین، پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛
 ۴. پاسخ به شبهات القایی در قلمرو عقاید و کلام اسلامی؛
 ۵. نقد مکاتب و دیدگاه‌های معارض در حوزه زیرساخت‌های اندیشه اسلامی.
- در راستای پیراستگی و بالندگی اندیشه دینی هر یک از گروه‌ها، پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود و یا محققان عرصه دین پژوهی و اگذار نموده، بر روند اجرا و فرایند تحقیق و تولید نظارت می‌نمایند تا پژوهش و پردازشی درخور و معطوف به نیازهای جامعه علمی انتشار یافته و در دسترس عموم فرزندان و دانش‌پژوهان ساحت معرفت دینی قرار گیرد.

(تحقیق حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند جناب حجت‌الاسلام محمدتقی سهرابی فر است، به واکاوی موضوع علم و ظن در اعتقادات می‌پردازد. چیهستی معرفت، امکان دستیابی به آن، چیهستی و اهمیت عقیده، انواع

معرفت و امکان آن در آموزه‌های دینی، عوامل حصول ظن در انسان‌ها و مراحل و مقدمات شکل‌گیری ظن در آموزه‌های دینی، تأثیر انسان و ساحت‌های وجودی او در باورها و مقدار این تأثیرگذاری، موضوع تقلید و لزوم علم در اعتقادات، معنای حجیت علم و تفاوت آن با حجیت برخی از ظن‌ها، از جمله مباحث این اثر به‌شمار می‌آید. همچنین تبیین عوامل و نتایج زیان‌بار گرایش جامعه اسلامی به ظنونی که قرآن از آن نهی کرده است، و عنایت به این عامل مهم که جلوه‌گیری از زعامت سیاسی و علمی اهل بیت علیهم‌السلام و فاصله گرفتن جامعه اسلامی از آموزه‌های معصومان نقش مهمی در این گرایش داشته است و نیز تبیین شاخص‌هایی در دوحوزه فاعل شناسا و متعلق شناسا که ما را به یقین‌های مطابق با واقع نزدیک می‌کند، از جمله موضوعات مهم دیگری است که مؤلف گران‌قدر به آنها پرداخته است.

در عقاید، از ذات، صفات و افعال خدای متعال سخن به میان می‌آید و براساس حکم عقل و قرآن، نمی‌توان مطلبی را با حدس و گمان به خداوند نسبت داد. رعایت این نکته قرآنی از سوی عالمان مذاهب و فریق، چهره ناب دین را ظاهر کرده و موجب خواهد شد تا بسیاری از اختلافات برخاسته از حدس‌ها و گمان‌ها رخت بربندد.

بر خود لازم می‌دانیم از تلاش‌های علمی و ارزشمند محقق ارجمند، جناب حجت‌الاسلام محمدتقی سهرابی‌فر تشکر و قدردانی نماییم. همچنین از شورای علمی گروه کلام، به‌ویژه ارزیابان این تحقیق، حجج اسلام آقایان حمیدرضا شاکرین و علیرضا قائمی‌نیا، که با ارائه نظرهای ارزشمند خود بر غنای این اثر افزودند و همچنین از سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که عهده‌دار آماده‌سازی، نشر و توزیع این اثر می‌باشد کمال سپاس و امتنان را داریم.

گروه کلام

پژوهشکده دین‌پژوهی

مقدمه

مروری بر کتاب‌هایی که در موضوع معارف دین نوشته شده است، به‌ویژه آثاری که در موضوع عقاید و کلام اسلامی به رشته تحریر درآمده، نشانگر فقدان مباحثی چند در رابطه با عقاید است. جایگاه این مباحث در داخل علم کلام نیست و در خارج از این علم هم دانشی خاص عهده‌دار پرداختن به این مباحث نبوده است. از این‌رو، دانشمندان، این بحث‌ها را به تناسب در دیگر رشته‌های علوم اسلامی و به شکل استطرادی مطرح کرده‌اند و چه‌بسا که میهمان‌بودن این موضوعات در دیگر علوم موجب شده پژوهش‌ها بسته صورت نگیرد.

در تاریخ علوم اسلامی، علم فقه را می‌بینیم که پس از گذشت اندک زمانی از حیات خود، به رشد و زایش رسید و علمی به نام علم اصول فقه از او متولد شد تا کبرای قیاس‌های شکل‌گرفته در فقه، در این علم حل و فصل شود و فیه پیش از ورود به فقه موضع خود را در برخی مسائل مبنایی روشن کند. به نظر می‌رسد جای چنین علمی در علم کلام خالی است و به همین دلیل موضوعات مبنایی این علم در کتب تفسیری، اصولی و گاه فقهی به‌طور پراکنده، مطرح شده است.

البته مباحثی با عناوین فلسفه علم کلام و یا مدخل علم کلام تدوین یافته است، اما عمده مطالب نوشتار حاضر در آنها نیز دیده نمی‌شود.

این تحقیق با محور قرار دادن سه موضوع علم، ظن و عقیده، تلاش می‌کند تا مسائل مرتبط این سه با علم کلام را تشریح کند. خلاصه‌ای از پرسش‌های

اصلی این پژوهش، به این شرح است:

آیا علم و ظن در متون دینی در دو معنای متفاوت به کار رفته‌اند؟ آیا ظن در اعتقادات حجت است؟ انواع علم کدام است و کدام نوع از آن در عقاید دینی لازم است؟ عقیده چیست و محدوده آن کیجاست؟ علم حاصل بر پیروان دیگر ادیان چگونه توجیه می‌شود؟ چگونه می‌توان گزاره‌های اعتقادی را صادق و مطابق با واقع دانست؟

در لابه‌لای پژوهش به موضوعات مرتبط روز و نیز نتایج و کارکردهای مباحث اشاره شده است.

بخش اول کلیات، سه موضوع فوق را به بحث می‌نشیند. چیستی معرفت و سپس امکان دستیابی به آن اولین سخن درباره علم است. نظریه نفی امکان هرگونه معرفت که از قدیم طرفدارانی برای خود داشته، امروزه با شکل‌های جدید خودنمایی می‌کند و رشته مستقیمی به نام معرفت‌شناسی عهده‌دار بررسی آن است. در این کتاب مروری کلی به آرای قائلان به امکان معرفت، شده تا جنبه غالب بودن این نظریه نشان داده شود. چیستی و اهمیت عقیده از دیگر موضوعات این بخش است و تلاش می‌کند تا اهمیت و پایه بودن عقاید را نسبت به دیگر ساحات دین نشان دهد تا در بخش‌های بعدی نتیجه‌ای درخور از آن بگیرد.

بخش دوم، ابتدا از انواع معرفت و امکان آن در آموزه‌های دین خبر می‌دهد و آنگاه به حصول ظن در انسان‌ها که وابسته به عوامل متعدد است، می‌پردازد. گاه عده‌ای بی‌دلیل ظن پیدا می‌کنند، از این‌رو مراحل و مقدمات شکل‌گیری ظن در آموزه‌های دینی به خصوص اعتقادی، دیگر سخن این بخش است. همسو بودن کاربرد واژه‌های «علم و ظن» در قرآن و حدیث و رشته‌های علوم اسلامی، دیگر پژوهش پرداخته شده در این بخش است.

آیا انسان و ساحت‌های وجودی او در باورهای او تأثیرگذارند؟ آیا انسان فاعل معرفت است یا قابل آن؟ در صورت تأثیرگذار بودن انسان در باورهایش، مقدار آن چقدر است؟ و چگونه می‌توان آن را تبیین کرد؟ نگارنده تأثیر انسان بر بخشی از معارف را می‌پذیرد و از این‌رو در ادامه به تجزیه و تحلیل انسان

به عنوان فاعل شناسا می پردازد.

محدوده آنچه باید به آن معتقد بود، از دیگر بحث های کتاب حاضر است. دقت در متون دینی در کنار دیگر ادله به این نتیجه منجر می شود که هر فردی باتوجه به ویژگی های خود، می تواند محدوده ای خاص داشته باشد.

عقیده محور دیگر این نوشتار است، چستی آن و دخیل بودن علم و تصدیق در ماهیت آن و اینکه آیا عقیده امری تشکیک پذیر است یا نه، از بحث های مربوط به عقیده است.

آیا عقیده تقلیدی کافی است یا اینکه باید پشت سر هر عقیده استدلال نهفته باشد؟ و اگر هم علم لازم است و هم استدلال، آنان که از چنین توانی برخوردار نیستند چه باید بکنند؟

آیا محدوده عقاید همان است که در کتاب های کلامی آمده است؟ از متون دینی و از تعریف عقاید می توان فهمید که گستره عقاید فراتر از موضوعات کتب کلامی است. هر گزاره فقهی می تواند بعد عقیدتی به خود بگیرد و گزاره ای کلامی شود و در هر کدام از دو نقش، شرایط خود را داشته باشد.

بخش سوم، با لزوم علم در اعتقادات آغاز شده و ادله متعدد بر آن بیان شده است و سپس آرای بسیاری از دانشمندان شیعه و سنی درباره موضوع فوق بررسی شده است. گرچه در برخی پایه های اعتقادی امکان دستیابی به یقین منطقی وجود دارد، اما اکثریت پیروان دین از رسیدن به آن عاجزند.

اگر در بسیاری از عقاید اسلامی نمی توان فراتر از علم عادی و یقین روان شناختی، اوج گرفت و همین مقدار هم مورد قبول دین واقع می شود، پس درباره علم عادی پیروان دیگر شرایع، چه موضعی داشته باشیم؟ آیا می توان مهر تأیید بر همه علم های عادی زد؟

معنای حجیت علم و تفاوت آن با حجیت برخی از ظن ها در برخی از علوم، بحث دیگری است که بدان پرداخته شده است.

ظن، گاه نقطه مقابل علم و گاه مرتبه پایین آن شمرده می شود.

مذمت اعتماد به ظن گرچه با استمداد از عقل قابل فهم است، در عین حال

قرآن به روشنی، از آن سخن می‌گوید و عالمان اسلامی که توجه بیشتری به قرآن داشته‌اند، در سلوک علمی خود مواظب بوده‌اند تا گرفتار این مذمت نشوند. اما با گذر زمان عواملی چند موجب شد تا عزم جدی بر این توصیه قرآنی به سستی گراید. برخی از این عوامل را از نظر می‌گذرانیم:

۱. جلوگیری از زعامت سیاسی و علمی اهل بیت علیهم‌السلام به خصوص در دورانی که فتوحات گسترده رخ داد و هر فتحی انبوه پرسش‌ها و شبهات را که زاینده برخورد فرهنگ‌ها و مکتب‌ها بود، به همراه داشت.

۲. منع کتابت حدیث در دوران بعد از رسالت و انگیزه‌های سیاسی و فرقه‌ای برای جعل و تحریف و گمان حدیث.

۳. فاصله گرفتن از دوران معصومین علیهم‌السلام.

قیاس‌های فقهی و استحسان‌ها، و تمسک به منابعی که از لحاظ سند یا دلالت علمی نیستند، از نمونه‌های بارز گمان‌گرایی است. با کمی تأمل می‌توان حدس زد که باز شدن راه ظن در شناخت معارف دین چه نتایج زیان‌باری در پی داشته است. انسان‌ها دانسته یا نادانسته با انگیزه‌های گوناگون نفسانی، سیاسی، اقتصادی و تعصبات فرقه‌ای و... و با ادله‌ظنی چه چیزها که به نام دین معرفی نمی‌کنند و در این میان، آنچه فراموش می‌شود، آیات قرآنی است که تبعیت از غیر علم را نهی می‌کند. البته محدود شدن دسترسی به منابع قابل اعتماد، واقعیت است اما آیا این محدودیت می‌تواند مجوز نسبت دادن نادانسته‌ها به خدا و دین خدا باشد؟ به نظر می‌رسد برخی از عالمان دین در این شرایط نقش صاحب شریعت را ایفا کرده‌اند و به اصطلاح برای حفظ دین خواسته‌اند خلأ علم را با باز کردن طریق ظن پر کنند. این روش اگر در فقه و تئولوژی شریعت قابل قبول باشد، در عقاید که ناظر به واقع بوده و از هست‌ها خبر می‌دهد، منطقی نیست.

در هر کدام از مسائل پیش‌گفته تلاش شده تا تتبع زیادی، به خصوص در میان دانشمندان شیعی صورت بگیرد تا دقت‌ها و ظرافت آرای آنان نشان داده شود.

اگر دسترسی به یقین منطقی در معارف دین همچون دیگر علوم، محدود

است، در دیگر موارد به یقین‌های درجه پایین بسنده می‌شود و این مراتب از یک سو احتمال مطابق نبودن با واقع دارند و از سوی دیگر، بر صاحبان خود حجت‌اند. پس پیش از اینکه افراد به چنین یقینی برسند می‌توان با تبیین شاخص‌هایی به یقین‌های مطابق با واقع نزدیک شد این شاخص‌ها در دو بخش مربوط به فاعل شناسا و متعلق شناسا قابل تعریفند و بحث پایانی بخش سوم و تمام بخش چهارم به این موضوع اختصاص دارد.

پیش از پژوهش، تعیین موضوع آن از اهمیت بسزایی برخوردار است. به نظر می‌رسد که توان پژوهشی جامعه اسلامی با تدبیر پیشین و به طور عادلانه در ساحت‌های معارف دین توزیع نشده است. چه بسا بخش‌هایی که دچار تکرار ملالت آور شده و چه بسا عواملی که توانش فکری و پژوهشی مسلمانان را به موضوعات نه‌چندان مهم سوق داده و آنها را از پرداختن به مهم‌ترین اولویت‌ها دور نگه داشته است. رشد نامتوازن پژوهش‌های دینی، نهادینه شدن نامتوازن دین در جامعه را به همراه خواهد داشت و اهم‌ها جای خود را به مهم‌ها خواهد داد و آنگاه نسبت دین واقعی با دین شکل گرفته هم‌چون آب و سراب خواهد بود.

به نظر می‌رسد که با مقدمه بالا ضرورت بحث روشن شده باشد. عمده مطالب این کتاب در راستای این باور است که ما به حکم عقل و به حکم قرآن، مجاز نیستیم که آنچه را نمی‌دانیم، با حدس و گمان به خداوند نسبت دهیم و چون در عقاید صحبت از ذات، صفات و افعال خدای متعال است، پس به غیر علم نمی‌توان اکتفا کرد. رعایت کردن یا نکردن نکته فوق می‌تواند نتایج و تبعات جدی به دنبال داشته باشد که در جای جای کتاب به آن اشارت شده است اگر همه عالمان مذاهب و فرقه‌های قرآنی تبعیت از علم را پیش بگیرند، بسیاری از اختلافات برخاسته از حدس‌ها و گمان‌ها رخت بر خواهد بست و از لابه‌لای پیرایه‌های استوار بر گمان، گوهر ناب دین رخ خواهد نمود.

مخاطب این کتاب بیشتر اندیشمندان و پژوهشگران اسلامی است؛ از این رو نگارنده مقید است که متون عربی را در کنار ترجمه آن حفظ کند، چرا که گاه

یک متن قابلیت چند معنا را دارد و شاید مخاطب معنایی غیر از آنچه نگارنده فهمیده، بفهمد.

امیدوارم این نوشته مورد قبول خدای متعال قرار بگیرد و گامی در راستای تکمیل و تقویت علم کلام باشد.

www.ketab.ir